

¹⁵ Ibid.¹⁶ Ibid.¹⁷ Винар Л. Криза організації історичних дослідів // Винар Л. "Український історик": 40 років служіння науці, 1963 – 2003. Статті та матеріали / Ред. А. Атаманенко. – Нью-Йорк – Острог, 2003. – С. 103.

ОКСАНА ДЗВІНЧУК

Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича

Чернівці

ЧАСОПИС “УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС” – ОРГАНІЗАТОР ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ КАНАДИ (РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНИЙ АСПЕКТ)

Кожен громадянин будь-якої держави – це носій певної інформації та її споживач. Як зазначає І. Михайлин, “головним будівельним матеріалом для громадської думки є інформація, а головними каналами її формування і вираження – органи масової інформації”¹. Засоби масової інформації, за визначеннями деяких вчених, окрім своєї основної функції, такої як інформування (Н. Богомолова, З. Боярська, В. Миронченко, А. Москаленко, Л. Губерський, В. Іванов, А. Вергун), здійснюють вплив на аудиторію (М. Ляйппе, А. Москаленко, Л. Губерський, В. Іванов, А. Вергун). Отже, засоби масової інформації в контексті діяльності інших соціальних інститутів формують громадську думку.

Завдяки багатофункціональності журналістики, громадське мислення не тільки формується та виражається, а й структурується. Найбільшу роль у цьому процесі відіграє організаторська (організаційна) функція, яку виділяють як українські, так і зарубіжні вчені (А. Москаленко, Д. Прилюк, О. Бочковський, С. Сірополко).

Діаспорна преса з метою збереження української спільноти в іноетнічному середовищі розглядала організаційну функцію як одну із найважливіших. Природно, що для українців-емігрантів преса ставала таким типом видання, в якому значна за обсягом та змістом всебічна інформація органічно поєднувалася з організаційно-дидактичною діяльністю, завдяки чому соціальна інформація безпосередньо переводилася в соціальну практику. Масовий друкований орган був тим організаційним центром, навколо якого гуртувався великий актив, який, власне, за допомогою газети свідомо формував та зберігав традиції етноменшини. Таким масовим, стабільним організаційно-дидактичним центром для українців Канади став часопис “Український Голос” (“УГ”), що виходить в м. Вінніпег з 1910 р. і до наших днів. На жаль, часопис залишається мало дослідженим як в Україні², так і в Канаді³.

Значна заслуга часопису “Український Голос” полягає в тому, що

його редактори досить вчасно зорієнтувались в хаосі еміграційного життя, вирішили зберегти та консолідувати спільноту шляхом духовної еволюції кожного українця. Вони взяли на себе відповідальність за організацію таких закладів (церковних, церковно-освітніх), які сприяли б етнічному духовному розвитку в англомовному середовищі.

Однією з головних рис розвитку та стабільності української спільноти в Канаді редакція часопису вбачала в духовній еволюції кожного емігранта. Досліджуючи духовний стан особистості, канадський учений С. Ярмусь користується терміном “духовність” (від слова – дух), вважає, що саме дух є основою феноменальності людини. Вчений зауважує: “основним елементом духовності є жива свідомість людини, але свідомість дійсно активна про свою Віру, про її об’єм та її вимоги. Це – основа, або ґрунт духовності, на якому базується і з якого розвивається своєрідний спосіб чи стиль людського життя⁴. Саме така релігійна свідомість становить сукупність розумової, чуттєвої та вольової сфери життя людини, що об’єднується вірою в святе, божественне, позитивне, ідеальне, трактується як моральна та ціннісна підвалина духовності Особи. Релігія, згідно з твердженням науковців С. Бубсенка⁵, А. Колодного⁶, В. Лубківського⁷ є основою духовності не лише особи, але й етнічної групи, етносу. “В етнічності тієї чи іншої релігії, – зазначає А. Колодний, – відображається специфіка походження, історії та розвитку певного народу, особливості його сакралізованого світовідчуття, світосприймання та світоставлення⁸. У національній релігії закладена модель етнічних цілісностей, що виражаються в матеріальній (архітектура культових споруд, їх орнаментика – фрески, різьба, вишивка) та духовній (релігійні звичаї, обряди, організація релігійного життя, вировчення) культурі, засвідчують про оригінальність та самобутність в контексті світової. Разом з тим національна релігія – це складова космополітичних течій (християнство, протестантизм та ін.), які утверджують загальнолюдські моральні цінності. Таким чином, релігія виконує важливу роль в житті особи, етнічної групи, етносу: формує їх духовний стан, зберігає етнічну свідомість, консолідує єдиновірців, інтегрує їх у світове суспільство.

Турбуючись про збереження і розвиток духовності українця-емігранта, стабільність традиційної віри та інтеграцію української спільноти в канадське суспільство, редакція часопису спрямувала діяльність газети стосовно української релігії так: “Під виглядом релігійним часопис “УГ” має держатися напряму раціонально-наукового”. Таке ставлення часопису до релігійних справ загалу українських поселенців засвідчувало, що керівництво “УГ” обрало програму прогресивного онтологічного осмислення, яке вириває із глибинних пошуків істини, потреб і висновків людської природи. Редакція переконана, що почуття і воля людини, (а звідси – світовідчуття, світосприйняття, світорозуміння, світопереживання, світоперетворення) повинні перевірятися найвищою інстанцією особи – розумом, який має базуватися на

науково-доведених аргументах і фактах. Тому раціональний напрям передбачав виховання людяного, етичного, толерантного ставлення до іновірців, а науковий – переконував, що для пізнання істоти релігії необхідно володіти знаннями, які набуті шляхом освіти.

Зокрема той же читач Біблії, який не має богословських знань, не повинен вірити, що його власна інтерпретація змісту релігійного писання правильна і не потребує пояснення людиною духовного чину. Перший редактор часопису В. Кудрик у статті “Дещо про релігію” відзначає, що основою всіх релігій є віра. “Всі правди, що голосить Христова наука, повинні міститись в Біблії. Багато людей-науковців тлумачать Біблію... Так отже, хто читає Біблію, той повинен конче читати і те, що деінде о Біблії і релігії пишеш”⁹. Тобто, редакція часопису “УГ” пропонувала кожній людині займатися самоосвітою у сфері релігійній, щоб згодом зробити вірний висновок, який підказує розум і серце.

Головне завдання “УГ” полягало в його інтенції прищепити українським поселенцям ідею національної єдності також і в сфері релігійній. Проте, воно зустрілося із різними перешкодами, проблемами, вирішення яких було необхідним для збереження цілісності етнічної групи. Серед найважливіших можна виокремити такі: формування етичного відношення до іновірців; створення церкви, яка б об’єднувала представників однієї нації; утвердження рідної мови в церковному богослужінні; видавництво релігійного пресового органу; організування церковно-освітніх закладів.

Формування етичного відношення до іновірців зустрічалося із суперечностями з боку різних віросповідних угруповань, оскільки домінуючою тезою їхніх переконань став принцип фанатичної відданості, що засівав у душі емігрантів розбрат, хаос, непорозуміння. Найгірше, що віросповідання ставало причиною ворожих стосунків між представниками однієї нації. Досить часто воно ґрунтувалося на такій лексемній канві, яка каже: “Хто не з нами, той проти нас”.

Ідея єдності у релігійній сфері, згідно з поглядами редакції, мала базуватися на принципі толерантності. Йдеться не про те, що українці в Канаді належать до церков різних вір, а тільки про те, що фанатизм кожного з тих релігійних угруповань є головною перешкодою на шляху до об’єднання українців до спільної праці. “Знають всі добре, що в самій Канаді багато є сект релігійних між англійцями та в життю (суспільному – О. Д.) ся релігійна ріжниця не грала ролі”¹⁰.

Захищаючи право кожної людини, а в цьому й право українця, вибирати собі таке віросповідання, яке найкраще відповідало б його світоглядом, та намагаючись прищепити серед українських поселенців в Канаді принцип взаємної толерантності, редакція часопису вбачала досягнення єдності етнічної спільноти на базі генетичних традицій у всіх сферах людського життя.

Оскільки “український народ виробив безліч релігійно-культурних

традицій і звичаїв, які ...є великими морально-естетичними цінностями української нації”¹¹, то їх в Канаді необхідно було розвивати і зберігати. Для цього потрібно було організувати будівництво церкви, яка б виступала творчою силою у збереженні етнокультури, регулятором моралі, основою людської духовності.

Щоправда, чимала кількість емігрантів, опинившись у хаотичному вирі життя, потребуючи спілкування із Богом, ішли до тих церков, що були збудовані для канадців. Інтелігентні працівники часопису стурбовані таким виходом із ситуації, що склалася, оскільки вбачали соборність спільноти і у збереженні віри української. “Нікого не силуємо бути греко-католиками або православними, хотя й ці обі релігії уважаємо, так сказати б, за національні, бо нарід наш з ними зжився і в них виховався...”¹².

Редакція “УГ” задумалася над створенням такої церкви, яка б об’єднувала всіх українців-християн. Проте, перш за все, вона хотіла переконатися у бажаннях щодо релігійної приналежності самих емігрантів. Тому 6 серпня 1913 року з’являється стаття “Сторінка церковної історії українського народу в Канаді”, в якій уміщено звернення, щоб широкі круги української спільноти висловили свої думки про те, якою вони б хотіли бачити свою церкву в Канаді. Розбіжність поглядів та бажань емігрантів засвідчують листи, що почали з’являтися в часописі. Для ілюстрації думки доцільно навести уривки з деяких епістолярних творинь. Так, В. Запорожан із Скоротну в Манітобі, який першим звернувся до “УГ”, пише: “Народна Церков є після моєї гадки та, в котрій якийсь нарід має своїх єпископів і священників тої самої народності. Однак церква має бути і зватись церквою Христовою, а церква Христова є та, котра має видиму голову на землі, – Папу”¹³. Наступним був лист автора, що підписався псевдонімом С. Чуко, який пропонував створити Українську народну демократичну церкву в Канаді, в якій “українці греко і римо-католики та православні, які тепер так люблять різнитися злучилися”¹⁴. Учитель В. Чумер у статті “Може б так було добре?” запропонував такий спосіб утворення єдиної церкви: “Спосіб сей – вернутись назад на віру наших прадідів, вернутись на нашу правдиво-руську віру, на православіє...”¹⁵.

Застосовуючи історичний метод, редакція часопису розпочинає друк серії статей під назвою “Протягом соток літ”, вміщувалися в “УГ” з 1913 до 1914 року, де відтворені теми історії церкви в Україні. Часопис доводив читачам, що для українців є характерні дві українські релігійні течії: греко-католицька та православна. Більшість українських канадців походила з Галичини, де історично провідну роль відігравала греко-католицька церква, тому й не дивно, що галичани бажали створення католицького храму візантійського обряду. Емігранти з Буковини були твердо переконані, що в Канаді необхідно жити вірою своїх предків, тобто православ’ям. Володіючи ідеєю української соборності, активної солідарності в релігійній сфері, представники часопису, для її збере-

ження та втілення в реальне життя, вирішують створити єдину, так звану народну церкву, в якій би були об'єднані люди однієї нації, в даному випадку українці. Професор І. Тесля вважає, що ідея створення такої церкви вперше розглядалася в часописі “Канадійський Фармер”, редактор якого о. Г. Гикавий порушив це питання у передовій статті 2 листопада 1917 року. Інший канадський вчений, професор Ю. Мулик-Луцик, спростовує цю думку на користь часопису “УГ”. Погоджуємося із його поглядом, оскільки підтвердженням цього є статті М. Стечишина, що вміщені в “УГ” за 26 вересня 1917 року під назвою “Про справу корпорації”, та другою, доповненою статтею під рубрикою “Під суд народа” – 3 жовтня 1917 року. Дослідник історії українців Канади М. Марунчак зауважує, що “у праці української церкви багато помагав часопис “УГ”, а теж “Канадійський Фармер”, якого редактор о. Г. Гикавий був в організаційній групі”¹⁶.

Ця група людей організувала збори, участь у яких брали близько 150 представників спільноти, які вирішили створити українську греко-православну церкву. “УГ” вмістив звіт та постанову цих зборів. У статті “Відозва до українського народа в Канаді” зазначається, що кожен українець-емігрант повинен щиросердно працювати над організуванням та функціонуванням такого храму: “Коли се станеться, тоді з помочію Бога і працею всіх нас наша Українська Греко-Православна Церква стане правдивою демократичною інституцією, котра працюватиме на славу Бога і доброго народа”¹⁷.

Другою проблемою стало створення навчального закладу богословського типу, в якому здобували б освіту майбутні священники греко-православної церкви. Звертаючись до читачів за фінансовою допомогою зі шпальт часопису “УГ”, організатори акції зазначають: “Ми в Канаді не зробимо більшої культурно-просвітньої роботи доти, доки ми в кожній більшій колонії не дістанемо сталих інтелігентних провідників. А тих провідників ми можемо дістати тільки в особі учителів і священників”¹⁸.

Українська спільнота високо оцінювала діяльність святих отців, бо вони були не тільки духовними наставниками пастви, несли до неї слово Боже її рідною мовою, а й учителями парафіяльних шкіл, де навчали дітей фермерів і робітників катехизму, церковного співу, читати й писати з букварів і читанок; відстоювали у багатьох випадках громадські права іммігрантів; були разом з учителем головними особами в громадах українських поселенців піонерських часів, організаторами і натхненниками їх національно-духовного життя. Недарма митрополит Іларіон (І. Огієнко) в своїх проповідях і наукових працях постійно наголошував: “Церква – це душа народу. Душа правдива, жива, що оживлює кожен народ й робить його справжньою нацією. Народ без своєї окремої церкви – народ без душі, народ мертвий, печаткою нації не означений, на денационалізацію призначено”¹⁹. Свою духовно-націотворчу функцію, отже, й виховання національної свідомості, на

думку вченого та ієрарха церкви, вона виконує лише тоді, коли користується у своїй діяльності мовою віруючих. “Рідна мова, – пише митрополит Іларіон, – шлях до Бога! Церква без рідної мови – церква мертва, не діяльна, це Церква без душі. Народ у цій Церкві – чужий їй, пасивний – бо він тут не оживлений найвищим даром Духа Святого, – даром рідної мови, даром найглибшого Богопізнання. Без рідної мови Церква не зіллється з народом. А народ не стане нацією”²⁰. Стає зрозумілим тепер, чому діячі “УГ” та української імміграції в Канаді так наполегливо й послідовно обстоювали рідномовну церкву та її провідну роль у створенні та збереженні ідеї соборницького духу серед представників етноспільноти.

Перше богослужіння Української греко-православної церкви (УГПЦ) відбулося восени 1918 року. Зауважимо, що в процесі генези Української греко-православної церкви в Канаді та в ранньому періоді її розвитку, ця назва (з додатком “греко”) відіграла свою питому психологічну роль для справи рецепції цієї церкви серед значної частини українських поселенців у цій країні. Хоча церква була православною, серед її прихильників були представники різних конфесій та різних соціальних прошарків: молода україно-канадська інтелігенція (переважно двомовні вчителі), православні буковинці.

Українська греко-православна церква в Канаді функціонувала згідно з традицією українського соборно-правного ладу. Так, надзвичайним собором від 8 і 9 серпня 1951 року УГПЦ в Канаді проголошено митрополією. Керівником ієрархії став митрополит Іларіон. З часом змінювалися керівники митрополії, але ідеологія єдності українства залишалася стабільною.

З’ясовуючи значення “УГ” для заснування та розвитку УГПЦ в Канаді, професор-богослов С. Ярмусь зазначає: “Він був головним вісником і захисником ідеології устрою української греко-православної церкви в Канаді, а поширення цієї ідеології, і розвиток її в існуючу структуру нашої Церкви, – у великій мірі завдячується саме “Українському Голосові”²¹.

Церковно-релігійне питання української спільноти на теренах Канади широко висвітлювалося на шпальтах часопису “УГ”, де відтворювалися всі іпостасі релігійного буття, що спричинювало значний вплив на свідомість читача. Формування громадської думки в церковно-релігійному аспекті здійснювалося “УГ” шляхом подачі публікацій за такими напрямками:

- релігійно-церковним;
- релігійно-духовним.

У релігійно-церковному напрямку висвітлювалися питання історії українських церков, їх створення та функціонування, виховувалися етичні норми поведінки в релігійних установах, описувалися релігійні собори, їх рішення, пояснювалися церковні канони, тлумачилися писання Біблії та ін.

Питанням релігійно-духовного напрямку приділялося значно більше уваги, оскільки саме вони були акумуляторами моральної свідомості громадян. На основі духовного кодексу людини, десяти заповідей Божих виховувалося почуття поваги та любові до ближнього, чесності, справедливості, правдивості, віри в перемогу добра над злом, уміння прощати, зберегти чистоту совісті та душі; формувалися толерантні взаємовідносини між людьми, які являються представниками різних націй, шанобливе ставлення до їх традицій, культури; розвивалося почуття національної відповідальності за збереження українських звичаїв, обрядів.

Приділяючи особливу увагу духовному розвитку особистості шляхом душевного зв'язку людини з Богом та збереженню традиційної для українців християнської віри, зрозуміло, що всебічне висвітлення питань релігійних є багато містким і потребує окремого пресового органу. Тому редакційно-адміністративний склад працівників "УГ", враховуючи релігійні погляди української спільноти та розглядаючи церкву як морально-духовну установу, засновують та видають окремих часопис "Вісник" – орган Української греко-православної церкви в Канаді.

Випускаючи у квітні 1924 року в світ перше число "Православного Вістника", назву якого згодом було замінено на "Вісник", редакція нового часопису проголосила свою програму, головною тезою якої став захист інтересів українського православ'я в Канаді.

Як зазначалося в редакційній статті, швидко зростання УГПЦК вимагало органу, присвяченого виключно справам цієї церкви. Релігійні питання досі порушували світські часописи, зокрема "УГ", "за гостинність і прихильність "Українського Голосу" і других часописів Українська Православна Церква є і на все останє дуже вдячна"²².

Завдання – висвітлювати питання про релігійні справи, вмішувати статті на моральні та теологічні теми, писати про справи загального громадського значення, оскільки вони досить часто причетні до церкви, подавати історичні матеріали та наукові розвідки теологічного характеру, а також прозу та поезії релігійного або морального змісту. "Ідеологія – православна і українська"²³.

Появу першого числа "Вісника" привітала тодішня Консисторія Української греко-православної церкви в Канаді, у цьому ж числі поміщено лист, фрагмент якого варто процитувати: "...Життя потребувало такого часопису не від нині. Церква, церковна справа, церковна робота, церковні потреби, церковні клопоти, се одна з наших народних життєвих справ, а допоможе народ порозкидати по широких просторах – отже все те разом взяте вимагає часопису, який би взяв за собою народ, даючи йому змогу порозумітися і розуміти себе взаємно"²⁴.

На початку "Вісник" виходив раз на місяць, а згодом став двотижневиком. Збільшувався і обсяг: з восьми шпальт до шістнадцяти. Нова газета мала добру моральну і фінансову підтримку з боку читачів. Цей факт витворював для адміністрації та редакції обнадійливу перспекти-

ву. Так, з 31 серпня 1954 року “Вісник” видає видавничу спілку “Екклезія”, що діяла при Консисторії Української православної церкви в Канаді. Ця газета згодом була двомовною, яка, щоправда, дедалі більше стає англomовною.

Значна кількість публікацій самого “УГ” стосувалася проблематики становлення і розвитку церковно-освітніх закладів, серед яких пріоритетне місце надавалося створенню першої школи такого типу – Колегії св. Андрія.

Як зазначає о. С. Савчук, “...думка про заснування Колегії св. Андрія повстала в декого ще в 1932 році... Конкретний план заснування Колегії св. Андрія був вперше проведений на Конференції духовництва 29 червня 1943 року, і був нею одобрений. Кампанія за збіркою фондів на Колегію була проголошена урядово 15 січня, 1944²⁵.”

Професор М. Тимошик зауважує, що це був задум заснувати власну духовну школу на зразок давньоукраїнських братських шкіл чи Острозької академії²⁶.

Урочисте відкриття Колегії св. Андрія відбулося у 1946 році. Створена вона як вища школа теологічного спрямування. Випускники цього навчального закладу отримували дипломи православного священика.

У 1962 році керівництвом Колегії св. Андрія підписано контракт з Манітобським університетом. Цей факт засвідчував про хороші перспективи розвитку: по-перше, її визнано вищою школою державного рівня; по-друге, поруч із богословським відкритий гуманістичний факультет, що дозволило увійти в систему канадського державного університету. Важливо, що на факультеті створено кафедру історії України. “Відкриття цієї кафедри при Колегії – стверджує канадський вчений – це дуже важлива справа, бо після Едмонтонського університету і Гарварду, де історія України входить в українознавчі студії – виклад Історії України в Колегії св. Андрія – це перша кафедра історії України на академічному рівні в українській інституції”²⁷; по-третє, якісно збільшувався викладацький склад. Так, в цьому навчальному закладі в різний час працювали професори Д. Дорошенко, І. Власовський, І. Огієнко, Л. Білецький, Ю. Мулик-Луцик, С. Ярмусь, П. Маценко, О. Герус та ін.; по-четверте, збільшувалася кількість студентів, оскільки право вступу мали українці різних віросповідань; по-п’яте, Колегія св. Андрія стала частиною Манітобського університету, тому з 1964 року її нове приміщення знаходиться на університетській території.

Колегія св. Андрія була тією навчальною установою, що зберігала та виховувала дух української соборності. Працює цей навчальний заклад і в наш час.

Таким чином, публікації часопису “УГ” та “Вісника” ефективно впливали на рівень релігійної свідомості читачів. Завдяки діяльності церкви “дух належності, дух опозиції до чужих опікунів вкорінився глибоко в душі наших поселенців”²⁸ і багато спричинився до того, щоб

збудувати національну свідомість тодішніх українців у Канаді і зберегти ідентичність української маси та втримати її при українських організаціях.

Наголосимо в цьому контексті: хоча “УГ” розгорнув рух на полі релігійно-церковнім, характер його від початку був глибоко українським.

Примітки:

- ¹ Михайлин І. Основи журналістики. – К., 2002. – С. 91.
- ² Тимошик М. Історія видавничої справи. – К., 2003. – 496 с.; Тимошик М. Місійна роль друкованого слова // Український Голос. – 2000. – 21 жовтня; Тимошик М. Українське друкарство в Канаді. Історія та сьогодення // Друкарство. – № 4. – липень-серпень. – 2001. – С. 18-23.
- ³ Український Голос. – 1928. – 25 листопада.
- ⁴ Журналістський профіль С. Ярмуса. – Вінніпег, 2001. – С. 500.
- ⁵ Релігієзнавство / За ред. С. Бубсенка. – К., 1998. – 495 с.
- ⁶ Академічне релігієзнавство / За ред. А. Колодного. – К., 2000. – 862 с.
- ⁷ Лубківський В.І. Релігієзнавство. – К., 1997. – 479 с.
- ⁸ Академічне релігієзнавство / За ред. А. Колодного. – К., 2000. – С. 168.
- ⁹ Кудрик В. Дещо про релігію // Український Голос. – 1916. – 24 березня.
- ¹⁰ Український Голос. – 1910. – 16 березня.
- ¹¹ Академічне релігієзнавство / За ред. А. Колодного. – К., 2000. – 862 с.
- ¹² Український Голос. – 1910. – 16 березня.
- ¹³ Запорожан В. Говорити?! // Український Голос. – 1913. – 16 серпня.
- ¹⁴ Чуко С. Про релігію // Український Голос. – 1913. – 3 вересня.
- ¹⁵ Чумер В. Може б так було добре? // Український Голос. – 1913. – 10 листопада.
- ¹⁶ Марунчак М. Студії до історії українців Канади. – Вінніпег (Канада), 1966 – 1967. – Т. 2. – С. 150.
- ¹⁷ Український Голос. – 1913. – 21 травня.
- ¹⁸ Український Голос. – 1928. – 25 листопада.
- ¹⁹ Митрополит Іларіон. Українська церква. – Вінніпег (Канада), 1982. – С. 3.
- ²⁰ Там само. – С. 13-14.
- ²¹ Ярмусь С. Шістдесятиліття (1910 – 1970) “Українського Голосу” // Вісник. – 1970. – 1 квітня.
- ²² Вісник. – 1924. – 16 квітня.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Український Голос. – 1925. – 16 вересня.